

भारत का राजपत्र
The Gazette of India
भारताचे राजपत्र

असाधारण
EXTRAORDINARY

असाधारण

भाग 12 अनुभाग 1
Part XII Section 1
 भाग बारा अनुभाग 1

प्राधिकार से प्रकाशित

PUBLISHED BY AUTHORITY
 प्राधिकाराद्वारे प्रकाशित

सं. 2]	नई दिल्ली, सितम्बर 22-28, 2016/भाद्र 31-आश्विन 6 (शक) 1938	[खंड 17]
No. 2]	NEW DELHI, SEPTEMBER 22-28, 2016/BHADRA 31-ASHWIN 6, (SAKA) 1938 [Vol. 17	
अं. २]	नवी दिल्ली, सप्टेंबर २२-२८, २०१६/ भाद्र ३१-आश्विन ६ (शके) १९३८	[खंड १७]

स्वतंत्र संकलन मण्डन फाईल कारण्यासाठी या भागाला वेगळे पृष्ठ क्रमांक दिले आहेत.

विधि और न्याय मंत्रालय

(विधायी विभाग)

नई दिल्ली, सितम्बर 22-28, 2016/भाद्र 31-आश्विन 6 (शक) 1938

- (1) दि प्रोहिविशन ऑफ चाईल्ड मेरिज एक्ट, 2006, (2) दि एक्सप्लॉजिव सबस्टन्सेस एक्ट, 1908, (3) दि आइडेन्टिफिकेशन ऑफ प्रिजनस एक्ट, 1920, (4) दि कन्टिन्जन्स फंड ऑफ इंडिया एक्ट, 1950, (5) दि शेक्युल्ड ट्राईल एप्ड अदर ट्रेडिशनल फोरस्ट इवेलस (रेकग्निशन ऑफ फोरस्ट राईट्स) एक्ट, 2006 के मराठी अनुवाद राष्ट्रपती के प्राधिकार से प्रकाशित कियं जाते हे ओर ये प्राधिकृत पाठ (केंद्रीय विधि) अधिनियम, 1973 (1973 का 50) को घारा 2 के खण्ड (क) के अधीन उनके मराठी प्राधिकृत पाठ समझे जायेंगे।

MINISTRY OF LAW AND JUSTICE

(LEGISLATIVE DEPARTMENT)

New Delhi, September 22-28, 2016/Bhadra 31-Ashwin 6 (SAKA) 1938

- The Translation in Marathi of (1) The Prohibition of Child Marriage Act, 2006
 (2) The Explosive Substances Act, 1908, (3) The Identification of Prisoners Act, 1920,

(4) The Contingency Fund of India Act, 1950, (5) The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006 are hereby published under the authority of the President and shall be deemed to be the authoritative texts thereof in Marathi under clause (a) of Section 2 of the Authoritative Texts (Central Laws) Act, 1973 (50 of 1973).

विधि व न्याय मंत्रालय

(विधायी विभाग)

नवी दिल्ली, सप्टेंबर २२-२८, २०१६/ भाद्र ३१-आश्विन ६ (शक) १९३८

पुढील अधिनियमाचे म्हणजे (१) दि प्रोहिविशन ऑफ चाईल्ड मरिज अॅक्ट, २००६, (२) दि एक्सज्लॉनिव सबस्ट्यून्सेस अॅक्ट, १९०८, (३) दि आईडेण्टिफिकेशन ऑफ प्रिजनसं अॅक्ट, १९२०, (४) दि कॉण्टन्यान्स फंड इंडिया अॅक्ट, १९५०, (५) दि शेड्यूल ट्रूट्यून अंण्ड अदर ट्रूट्यूनल फॉरेस्ट इवेलम (रेकग्निशन ऑफ फॉरेस्ट राईट्स) अॅक्ट, २००६ या अधिनियमांचा मराठी अनुवाद याद्वारे, राष्ट्रपतीच्या प्राधिकाराने प्रसिद्ध करण्यात येत असून प्राधिकृत पाठ (केंद्रीय विधि) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ५०) याच्या कलम २, खंड (क) अन्वये हा अनुवाद त्या अधिनियमाचे प्राधिकृत पाठ आहेत असे समजले जाईल.

निर्देशसूची

INDEX

अनुक्रमांक Serial No.	अधिनियमाचे नाव Name of the Act	पुष्ट क्रमांक Page No.
(१)	(२)	(३)
१	बाल-विवाह प्रतिबंध अधिनियम, २००६ The Prohibition of Child-Marriage Act, 2006	३
२	स्फोटक पदार्थ अधिनियम, १९०८ The Explosive Substances Act, 1908	६
३	केद्यांची ओळख पटविण्यावाऱत अधिनियम, १९२० The Identification of Prisoners Act, 1920	१०
४	भारताचा आकस्मिकता निधी अधिनियम, १९५० The Contingency Fund of India Act, 1950	१२
५	अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक बनवासी (वन हक्क मान्य करणे) अधिनियम, २००६ The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006.	१३

अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक बनवासी (वन हक्क मान्य करणे)

अधिनियम, २००६

(सन २००७ चा अधिनियम क्रमांक २)

(३० जून २०१६ रोजी यथाविद्यमान)

[१९ डिसेंबर, २००६]

जे पिढ्यान्पिढ्या वनांमध्ये राहत आहेत परंतु ज्यांच्या हक्कांची नॉद होऊ शकलेली नाही अशा, बनवासी अनुसूचित जनजाती आणि इतर पारंपरिक बनवासी, यांच्या वन हक्काना व वन जमिनीवरील त्यांच्या भोगवटाचास मान्यता देण्यासाठी आणि असे वन हक्क व भोगवटा त्यांच्याकडे निहित करण्यासाठी; अशा प्रकारे निहित केलेल्या वन हक्कांची नॉद करण्यासाठी भूलभूत कार्यपद्धतीची आणि वन जमिनीसंबंधातील अशा वन हक्कांच्या मान्यतेसाठी व त्यांच्या निहितीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या पुराव्यांचे स्वरूप याकरिता तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

ज्याअर्थी, बनवासी अनुसूचित जनजाती आणि इतर पारंपरिक बनवासी यांच्या मान्यताप्राप्त हक्कांमध्ये, जेविविधितवा निरत वापर करणे, तिचे संधारण करणे आणि पारिस्थितीक समताल राखणे यांच्यालच्या जघावदाऱ्या आणि प्राधिकार यांच्या, आणि त्यांद्वारे बनवासी अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक बनवासी यांच्या उपजीविकेची आणि अत्र सुरक्षेच्या सुनिश्चिती करताना, वन संधारणाची पद्धत सक्षम करणे, यांचा समावेश होतो;

आणि ज्याअर्थी, वसाहती सरकाराच्या राजवटीत तसेच स्वतंत्र भारतात, राज्य वनांचे एकत्रीकरण करताना, अनुसूचित जनजातीच्या व इतर पारंपरिक बनवासीच्या विडिलोपार्सित जमिनीवरील वन हक्काना व त्यांच्या वसतिस्थानाला प्रयोग मान्यता न विल्यापुळे, वनसृष्टी टिकवून उत्थापन करण्याशी आणि तिळा सक्षम करण्याशी ज्यांचा घनिष्ठ संबंध आहे, अशा बनवासी अनुसूचित जनजातीवर आणि इतर पारंपरिक बनवासीवर खरेद्वारच अन्याय झाला आहे;

आणि ज्याअर्थी, सरकारी विकास कामांमुळे त्यांना आपल्या घरातून विस्थापित होण्यास भाग पाडण्यात आले होते अशा व्यक्तीसह, बनवासी अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक बनवासी यांचा धारणाधिकाराचिषिद्यक आणि येण्यानाऱ्याचा वन हक्क किंवा यांच्यालाईतची दोर्घकाळापासूनची अनिश्चितता दूर करणे आवश्यक झाले आहे.

त्याक्की, तो, भारतीय गणराज्याच्या सत्तावशाल्या वर्षी संसदेकडून पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो:—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक बनवासी (वन हक्क मान्य करणे) अधिनियम, संक्षिप्त नाव व २००६ असे म्हणावे

प्रारंभ,

(२) तो, जम्य व काश्मीर राज्य खंडीजकरून संपूर्ण भारतास लागू असेल.

(३) तो, केंद्र सरकार, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, निश्चित करील अशा दिनाकास असलतात येईल.

२. या अधिनियमात, संदर्भानुसार अन्य अर्थ अपेक्षित नसेल तर,—

व्याख्या.

(क) “सामूहिक वन साधनसंपत्ती” याचा अर्थ, गुरे चारणाऱ्या समुद्रयाच्या बाबतीत, त्या समुद्राधाला पारंपरिक प्रवेश देण्यात आला होता तो अभयारण्ये आणि राष्ट्रीय उद्याने यांसारखी राष्ट्रीय वने, सरकारित वने व संरक्षित क्षेत्र यांसह, गावाच्या किंवा भूक्षेत्राच्या हंगामे वापराच्या पारंपरिक किंवा स्टडीगत सोमांभधीन, रुडीगत सामाईक वनजगतीन, असा आहे;

(ख) “संरक्षित वन्यजीव वसतिस्थान” याचा अर्थ, कलम ४ ची पोटकलमे (१) व (२) यांतून उद्भवणाऱ्या कांपीस्फुटीचिषिद्यक शावश्यकतानुसारे क्षेत्रे निर्धारित करण्यासाठी केंद्र सरकारने स्थानिक क्षेत्रातून नियुक्त केलेल्या तज्ज्ञांचा तसेच जनजाती कार्य मंत्रालयाच्या प्रतीनिधीचा समावेश असलेल्या, तज्ज्ञ समितीने खुल्ला पद्धतीने विचारविनिमय काल्यानंतर, भारत सरकाराच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाकडून निर्धारित व अधिसूचित करण्यात येतील अशा वनजीव संवर्धनाच्या प्रवेशनासाठी अशी क्षेत्रे अवाधित उत्थापनाची आवश्यकता आहे, या वेजानिक व वस्तुनिष्ठ निकांविषया आधारे, प्रकरणनिहाय विंशटी रोतीने आणि स्पष्टपणे जी स्पृष्टपणे जी स्पृष्टपणे करण्यात आलेली आहेत, अशी राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये यांची क्षेत्रे, असा आहे;

(ग) “वनवासी अनुसूचित जनजाती” याचा अर्थ, जे प्रामुख्याने वनात राहतात आणि जे उपजीविकच्या खन्याखू-या गरजांसाठी वनावर किंवा वन जमिनीवर अवलंबून आहेत अशा अनुसूचित जनजातीतील व्यक्ती किंवा समह, प्रसा आहे आणि स्पष्टपणे अनुसूचित जनजातीतील गैरे चारणाऱ्या समदायाचा समावेश होतो;

(घ) "वन जमोन" याचा अर्थ, कोणत्याही वन क्षेत्रात येणारी कोणत्याही वर्णनाची जमोन, असा आहे, आणि त्यामध्ये वर्गीकरण न केलले वने, सोमांकित न केलली वने, विद्यमान किंवा मानोळ वने, संरक्षित वन, राष्ट्रीय वने, अभ्यारण्ये आणि राष्ट्रीय उद्याने यांचा समावेश होतो;

(इ) "वन हक्क" याचा अर्थ, कलम ३ मध्ये निर्दिष्ट केलेले वन हक्क, असा आहे;

(ज) "वन गाव" याचा अर्थ, वनोकरण कराऱ्यासाठी कोणत्याही राज्य शासनाच्या वन विभागाद्वारे ज्या वनांमध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत किंवा वन आरक्षण प्रक्रियेद्वारे ज्या वन गावांमध्ये रुपांतरित केलेल्या होलगा अशा वस्त्र्या, असा आहे, आणि त्यामध्ये वन वस्त्री गावाच्या, नियत हक्क मारणीच्या घारण जमिनीचा, अशा गावांसाठी कोणत्याही नावाने संबोधयात येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या टांग्या-वस्त्र्यांच्या समावेश होतो आणि त्यामध्ये लागवडीसाठी आणि शासनाने परवानगी दिलेल्या इतर वापरासाठी जमिनीच्याही समावेश होतो;

(झ) "ग्रामसभा" याचा अर्थ, गावातील सर्व प्रोड सदस्यांचो मिळून बनलेलो आणि कोणत्याही पंचायती, पाडे, टोल व इतर पारंपरिक ग्राम संसद्या आणि निर्वाचित ग्राम सभीत्या नसलेल्या राज्यांच्या वावतीत, महिलांचा पूर्ण व अनिवार्य सहभाग असलेली ग्रामसभा, असा आहे;

(ज) "वसतिस्थान" यामध्ये, आदिम जनजाती समूह व कृषि-पूर्व समूदाय आणि इतर वनवासी अनुसूचित जनजाती यांच्या झुळूगत वसतिस्थानांचा आणि राष्ट्रीय वने व सरकारित वने यांमधील अशा इतर वसतिस्थानांचा समावेश असणाऱ्या क्षेत्राचा समावेश होतो;

(झ) "गोण वनोत्पादन" यामध्ये बोबू, खुरटी झाडे, खोडे, बेत, कोसा, रेशमी किडधांचे कोण, मध, मेण, लाखु, तदू किंवा केंदू पत्ता, औषधी वनस्पती आणि शाक, मूळे, कर व त्यांच्यासारख्या इमारती लाकूड नसलेल्या सर्व वनोत्पादनांचा समावेश होतो;

(क) "मध्यवर्ती अभिकरण" याचा अर्थ, कलम ११ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेले मध्यवर्ती अभिकरण, असा आहे;

(क) "अधिसूचना" याचा अर्थ, राजपत्रात प्रसिद्ध केलेली अधिसूचना, असा आहे;

(क) "विहित" याचा अर्थ, या अधिनियमान्वये करण्यात आलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले, असा आहे;

(क) "अनुसूचित क्षेत्र" याचा अर्थ, सर्वधानाच्या अनुच्छेद २४४ च्या खंड (१) मध्ये निर्देशलेली अनुसूचित क्षेत्र, असा आहे;

(क) "निरंतर वापर" याला, जैव-विविधता अधिनियम, २००२ याच्या कलम २ च्या खंड (३) मध्ये जो २००३ चा १८ अर्थ नेमून दिला असेल, तोच अर्थ असेल;

(क) "इतर पारंपरिक वनवासी" याचा अर्थ, १३ डिसेंबर २००५ पूर्वी जो किमान तीन गिहांपासून प्रामुख्याने वनात राहत आहे आणि उपजीविकेच्या खनन्याखुन्या गरजांसाठी वनांवर किंवा वन जमिनीवर अवलंबून आहे अशी कोणतोही व्यक्ती किंवा समूदाय, असा आहे;

स्पष्टीकरण.— या खंडाच्या प्रयोगानाऱ्ये, "पिंडो" याचा अर्थ, पंचवौस वर्षांचा कालखंड, असा आहे;

(क) "गाव" याचा अर्थ,—

(एक) पंचायतीसंबंधीचे उपवर्ध (अनुसूचित क्षेत्रावर विस्तारित करणे) अधिनियम, १९९६ याच्या १११६ चा कलम ४ च्या खंड (ख) मध्ये निर्देशलेले गाव; किंवा

(दोन) अनुसूचित क्षेत्रावर्तीकृत पंचायतीशी संवर्धित असणाऱ्या कोणत्याही राज्य त्यांच्यामध्ये गाव म्हणून निर्देशलेले कोणतोही क्षेत्र; किंवा

(तीन) वन गावे, जुनी वसतिस्थाने किंवा वसाहती आणि भूमापन न केलेली गावे,—मग ती गाव म्हणून अधिसूचित करण्यात आलेली असात किंवा नसोत; किंवा

(चार) पंचायती नसलेल्या राज्यांच्या वावतीत, कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येणारे पारंपरिक गाव, असा आहे;

(पंच) "वन्य प्राणी" याचा अर्थ, वन्य जोव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ याच्या अनुसूची एक ते १९७२ चा चार यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या आणि निसांमध्ये वन्य स्वसंगत आढळणाऱ्या प्राण्यांच्या कोणत्याही प्रजाती, असा आहे.

प्रकरण दोन

बन हक्क

इ. (१) जे वैयक्तिक किंवा सामृहिक किंवा दोन्ही धारणाधिकाराच्या सुनिश्चिती करलात असे पुढील हक्क हे बनवासी या अधिनियमाच्या प्रयोगनाऱ्यां, सर्व बन जमिनीवरील बनवासी अनुसूचित जनजातीच व इतर पारंपरिक बनवासीच अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक बनवासील असतील :—

(क) बनवासी अनुसूचित जनजातीच्या किंवा इतर पारंपरिक बनवासीच्या सदस्याने किंवा सदस्यांनी, बनवासी यांचे वस्ती करण्यासाठी किंवा उपर्योगिकरिता स्वतः लागवड करण्यासाठी वैयक्तिक किंवा सामाझिक भोगवट्याखाली बन हक्क,

बन जमीन धारण करण्याचा व त्यामध्ये राहण्याचा हक्क ;

(ख) पूर्वीची संस्थाने, जमीनदारी किंवा अशा मध्यस्थ राजवटीमध्ये वापरात असलेल्या हक्कांसह कोणत्याहो नावाने संबोधायात येणारे निस्तार यासारखी सामृहिक हक्क ;

(ग) गावाच्या सीमांतर्गत किंवा सीमांबाहेर पारंपरिकपणे गोळा केली नाणारे गोण बनोत्यादने गोळा करण्यासाठी प्रवेश करणे, त्याचा वापर करणे किंवा त्याची विलेवाट नावणे यांवहलचा स्वामित्व हक्क ;

(घ) जलाशयांमध्ये मासेमारी करणे व इतर उत्पत्त घोणे, चराई करणे (प्रस्थापित वा तोत्पुरती अशा दोन्ही स्वरूपाची) आणि भटक्या समांजांचा किंवा गुरे चारणाऱ्या समुदायाचा बनांमधील परंपरागत हंगामी प्रवेश गांसारखे वाहिवटीचे किंवा हक्कदारीचे इतर सामृहिक हक्क ;

(ङ) आदिम जनजाती समूह आणि कृषिपूर्व समुदाय यांच्या वसतिस्थानांच्या किंवा वस्त्याच्या सामृहिक धारणाधिकाराचा समावेश असणारे हक्क ;

(च) जेंद्र हक्कांबाबत आक्षेप घेतले जातात अशा कोणत्याहो राज्यात, कोणत्याहो नावाने ओळच्छल्या जाणाऱ्या विवादास्पद जमिनीमधील किंवा जमिनीवरील हक्क ;

(छ) कोणत्याहो स्थानिक प्राधिकरणाने किंवा कोणत्याहो राज्य शासनाने बन जमिनीबाबत दिलेले पट्ट किंवा भाडेपट्टे किंवा इनाम यांचे मालकी हक्कांमध्ये रूपांतर करण्याचा हक्क ;

(ज) सर्व बन गावे, जुनी वसतिस्थाने, भूमापन न केलेली गावे आणि बनांमधील अन्य गावे,—मग ती अधिनियमित, अधिसूचित केलेली असोत किंवा नसोत यांमध्ये वसाहत करण्याचा व त्यांचे महसूली गावात रूपांतर करण्याचा हक्क ;

(झ) निरंतर वापर करण्यासाठी पारंपरिकरील्या संरक्षण व संवर्धन करण्यात येणाऱ्या कोणत्याही सामृहिक बन संगतीचे संरक्षण, पुनर्निर्माण किंवा संवर्धन करण्याचा अथवा व्यवस्थापन करण्याचा हक्क ;

(ञ) कोणत्याही राज्य कायद्याअन्वये किंवा कोणतीही स्वायत्त जिल्हा परिषद किंवा स्वायत्त प्रादेशिक परिषद यांच्या कायद्याअन्वये मान्यता दिलेले हक्क किंवा कोणत्याहो राज्याच्या संबंधित आदिवासोच्या कोणत्याही पारंपरिक किंवा रूढीगत कायद्याअन्वये आदिवासींचे हक्क महणून मान्य केलेले हक्क ;

(ट) जेंद्र-विविधता पाहण्याचा हक्क आणि जेंद्र-विविधता व सांस्कृतिक विविधता यांच्याशी संबंधित असलेली चोळिक संपदा व पारंपरिक ज्ञान मिळविण्याचा सामृहिक हक्क ;

(ठ) खंड (क) ते (ट) मध्ये नमूद न केलेले परंतु बन्य प्राण्यांच्या कोणत्याही प्रजातीची शिकार करण्याचा किंवा त्यांना सांगल्यात पकडण्याचा किंवा त्यांच्या शरीराचा भग कापून घण्याचा रूढीगत हक्क वगळून बनवासी अनुसूचित जनजाती किंवा, यांस्थिति, इतर पारंपरिक बनवासी यांच्याकडून उपर्योगायात येत असलेला अन्य कोणताही पारंपरिक हक्क ;

(ड) जेंद्र अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक बनवासी यांना, १३ डिसेंबर २००५ पूर्वी, त्याची पुनर्वसनाची वैध हक्कदारी डावलून कोणत्याही स्वरूपाच्या बन जमिनीतून अवैधरोत्या निष्कासित किंवा विरक्षापित करण्यात आले असेल तका अशा प्रकरणी, त्यांचे पर्यायी जमिनीसह मृळ स्वरूपात पुनर्वसन करण्याचा हक्क ;

(२) बन (संवर्धन) अधिनियम, १९८० यामध्ये काहीही अंतभूत असले तरी, केंद्र सरकार, सरकारांडारे व्यवस्था केंद्र नसतातील इतके वक्ष पाडता येतोल :—

(क) शाळा :

(ख) दवाखाना किंवा रुग्णालय :

(ग) अंगगवाड्या ;

- (घ) रास्त धान्य दुकाने;
- (ङ) विद्युत व दूरसंचाराहक तारमार्ग;
- (च) तलाव किंवा अन्य गोण जलाशय;
- (छ) पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा व जल वाहिन्या;
- (ज) जल किंवा पर्जन्यजल संचय संरचना;
- (झ) लहान सिवन कालवं;
- (झ) आगारपरिक ऊर्जा साधन;
- (ट) कोशल्य विकास किंवा व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र;
- (ठ) रस्ते; आणि
- (ड) समाज भविर्भूत:

परंतु असे को, जर—

- (एक) या पोटकलमात नमूद केलेल्या प्रयोजनांसाठी खुली करावयाची वन जमीन, प्रत्येक प्रकरणात एक हेक्टरपेक्षा कमी असेल तरच, आणि
  - (दोन) अशा विकास प्रकल्पांचा निपटारा, ग्रामसभने त्यावाबत शिफारस केलेल्या शेतीच्या अधीन करण्यात येईल तरच,
- केवळ वन जमिनी अशा प्रकारे परिवर्तित करण्यात येतोल.

प्रकरण तीन

वन हक्काची मान्यता, त्याचे पुनःस्थापन व ते निहित करणे व तत्संबंधित बाबी

वनवासी अनुसूचित
जनजाती व इतर
पारंपरिक वनवासी
यांच्या वन हक्कांना
मान्यता देणे व ते
निहित करणे.

४. (१) त्या ला वेळी अंगलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीहो अंतर्भूत असले तरी आणि या अधिनियमाच्या तस्तुदीस अधीन राहून, केंद्र सरकार, याद्वारा,—

- (क) कलम ३ मध्ये नमूद केलेल्या सर्व वन हक्कांच्यावाबतीत, अनुसूचित जनजाती म्हणून घासित करण्यात आले आहे अशा राज्यातील किंवा राज्याच्या क्षेत्रातील वनवासी अनुसूचित जनजाती;
- (ख) कलम ३ मध्ये नमूद केलेल्या सर्व वन हक्कांच्यावाबतीत, इतर पारंपरिक वनवासी, यांचे हक्क मान्य करीत आहे व ते त्यांना निहित करीत आहे;

(२) राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये यांतील संरक्षित वन्यजीव वसतिस्थानांमध्ये या अधिनियमांनवये मान्यता दिलेल्या वन हक्कांन नंतर बदल करता येतील किंवा ते पुनःप्रस्थापित करता येतील, परंतु, वन्य जीव संरक्षणासाठी अशी अव्याधित क्षेत्रे निर्माण करण्याच्या प्रयोजनांसाठी, पुढील सर्व शातीची पूर्तता झाल्याशिवाय वन हक्कधारकांचे पुनःप्रस्थापन करण्यात येणार नाही किंवा त्याच्या हक्कांना कोणत्याही रेतीने खाढा पोहोचविण्यात येणार नाही, जसे—

- (क) कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे वन हक्कांना मान्यता देण्याची व ते निहित करण्यातील प्रक्रिया, विचाराधीन असलेल्या सर्व क्षेत्रांमध्ये पूर्ण करणे;

(ख) वन्य जीव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ अन्वये प्रदान केलेल्या अधिकाराचा वापर करताना, राज्य १९७२ या शासनाच्या संविधित अधिकरणाद्वारे असे सिद्ध करण्यात येईल की, वन हक्कधारकांची क्राये किंवा त्याच्या उपस्थितीचा प्रभाव हे वन्य प्राणींची भस्त्रन म काढता येण्यांनी हाण्यास आणि उक्त प्रजाती आणि त्याची वसातस्थाने धोक्यात येण्यास, पुरेसे आहे;

(ग) सहजीवन यासारांखे दूतर वाजवी विकल्प उपलब्ध नाहीत असा निष्कर्ष गऱ्य शासनान काढला आहे;

(घ) वाधित व्यक्ती व समुदाय यांच्यांकरिता सुरक्षित उपजीवका पुरविण्यासाठी आणि केंद्र सरकारचे प्रस्तुत कायदे व धोरण येत दिलेल्या, अशा वाधित व्यक्ती व समुदाय यांच्या आवश्यकतांची पूर्तता करण्यासाठी पूर्वसंन किंवा पर्यायो याजना तयार करणे व तो संसूचित करणे;

(ळ) प्रस्तावित पुनर्बसाहत व योजना यांच्याशी संबंधित असलेल्या क्षेत्रांमध्ये ग्रामसंघांची लळ्या स्वरूपातील मुक्त समती मिळविणे;

(च) वधन दिलेल्या योजनेप्रमाणे, पुनर्बसाहतोच्या ठिकाणी सुविधा पुरविल्याशिवाय व जनमोळ वाटप पूर्ण केल्याशिवाय पुनर्बसाहत करण्यात येणार नाही;

परंतु असे को, वन्यजीव संवर्धनाच्या प्रयोजनासाठी ज्यामधून हक्कधारकांने अशा रैतीने स्थानांतरण करण्यात आले असेल आणी संरक्षित वन्यजीव वसतिस्थाने, नंतर अन्य उपयोगासाठी रान्य शासनाकडून किंवा केंद्र सरकारकडून किंवा इतर कोणत्याही संस्थेकडून परिवर्तित करण्यात येणार नाहीत.

(३) कोणत्याही राज्याच्या किंवा संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधातील वनवासी अनुसृचित जनगती किंवा इतर पारंपरिक वनवासी, १३ डिसेंबर २००५ पूर्वी वनजीमीनीची भोगवटा करोत होते या शर्तीने अधीन राहून, अशा वनवासी अनुसृचित जनगतीचे आणि इतर पारंपरिक वनवासीचे, या अधिनियमान्वये वन जमीन आणि त्यांचे वसतिस्थान यांवाबतचे वन हक्क मान्य करून ते त्यांना निहित करण्यात येतील.

(४) पोटकलम (१) द्वारे प्रदान करण्यात आलेला हक्क, वारसाप्राप्त (वंशपरंपरागत) असेल, मात्र तो, अन्यसंकाम्य किंवा हस्तांतरणीय असणार नाही आणि त्याची नोंद, विवाहित व्यक्तीच्यावावतीत, पती-पत्नी या दोघाच्या नावाने संयुक्ताणें, आणि एकच व्यक्ती कुटुंबप्रमुख असलेल्या कुटुंबाच्यावावतीत, अशा एकाच व्यक्तीच्या नावाने करण्यात येईल आणि प्रत्येक वारस नसेल त्यावावतीत, असा वारसहक्क जवळज्ञाने नावेवाईकाकडे जाईल.

(५) अन्यथा तरतूद केली असेल त्या व्यतिरिक्त, मान्यतेची व पडताळणीची प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत, वनवासी, अनुसृचित जनगती किंवा इतर पारंपरिक वनवासी यांच्या कोणत्याही सदस्याला, त्याच्या भोगवटशातील वन जमीनीतून निष्कासित करण्यात येणार नाही किंवा काढून टाकण्यात येणार नाही.

(६) जेव्हा पोटकलम (१) द्वारे मान्य केलेले व निहित केलेले वन हक्क हे, कलम ३ च्या पोटकलम (१) च्या खंड (क) मध्ये नमूद केलेल्या जमीनीच्या संबंधातील असलील त्यावावतीत, आणी जमीन, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकास, एखाच्या व्यक्तीच्या किंवा कुटुंबाच्या किंवा समुदायाच्या भोगवटाखाली असेल आणि ती प्रत्यक्ष भोगवटाखाली असलेल्या क्षेत्रापुरतो मर्यादित असेल आणि कोणत्याही परिस्थितीत, तो चार हेक्टरपेक्षा अधिक असणार नाही.

(७) या अधिनियमात विनिर्दिष्ट केलेले बोंजे व प्रक्रियात्मक आवश्यकता यांगासून, तसेच वन (संवर्धन) अधिनियम, १९८० चा १९८० अन्वये नाहरकल, "निवळ विद्यमान मूल्य", प्रदान करण्याची आवश्यकता आणि वन जमीनीच्या अपवाहनाच्या ६२. बदल्यात करावयाचे "हानिपूरक वनरोपण", यांगासून मुक्त असे वन हक्क प्रदान करण्यात येतील.

(८) या अधिनियमात अन्वये मान्यता दिलेल्या व निहित केलेल्या वन हक्कांमध्ये, सरकारी विकास कामाच्या अड्याऱ्यांमुळे जमीनविषयक नुकसाप्रभरपाई न देता, ज्याना त्याच्या निवासस्थानातून आणि लागवडीच्या जमीनीमधून विस्थापित करण्यात आले होते आणि ती जमीन ज्या प्रयोजनासाठी संपादित केली होती त्याच प्रयोजनासाठी उक्त संपादन केल्यापासून पाच वर्षांच्या आत, वापरण्यात आलेली नाही, हे सिद्ध करू शकणाऱ्या अशा वनवासी अनुसृचित जनगती आणि इतर पारंपरिक वनवासी यांच्या जमीनविषयक हक्कांचा समावेश असेल.

५. या अधिनियमात अन्वये जंये कोणत्याही वन हक्काचे धारक असलील अशा क्षेत्रातील कोणत्याही वन हक्कांचे वन हक्कचारकांची कानेव्ये.

धारक, ग्रामसभा आणि गावपालकीवरौल संस्था यांना—

(क) वन्यजीव, वन्य आणि जैव-विविधता यांचे संरक्षण करण्याचा;

(ख) लगताची पाणलाट क्षेत्रे, जलस्रोत व इतर पारिस्थितीकीव संवेदनक्षम क्षेत्रे पुरेशी संरक्षित आहेत याची सूनिश्चिती करण्याचा;

(ग) वनवासी अनुसृचित जनगती व इतर पारंपरिक वनवासी यांचे निवासस्थान, त्याच्या सांस्कृतिक व नैसर्गिक वारशाळा कोणत्याही प्रकारे बाधा पोहोचेल अशा कोणत्याही प्रकारच्या विद्यातक प्रथापासून सुरक्षित ठेवले असल्याची सूनिश्चिती करण्याचा;

(घ) सामूहिक वन संपत्तीतील प्रवेशाचे विनियमन करण्यासाठी आणि वन्य प्राणी, वन व जैव-विविधता यांवर प्रतिकूल परिणाम करणारी कोणतीही कृती थांबविण्यासाठी ग्रामसंघन घतलेल्या निणाऱ्याचे अनुपालन केलेला आहे.

प्रकरण चार

वन हक्क निहित करण्यासाठी प्राधिकरणे व कार्यपद्धती.

बनवासी

६. (१) या अधिनियमांनवये ग्रामसंभेद्या अधिकारितेच्या स्वानिक सोमांच्या आलौल बनवासी अनुसूचित जनजाती

जनजाती व इतर व इतर पारंपरिक बनवासी यांना देण्यात येतोल असे व्यवस्थित किंवा सामृहिक वन हक्क किंवा ते दोनही हक्क यांचे स्वरूप आणि त्याची व्याती ठरविण्याची प्रक्रिया सुरु करण्यासाठी, त्याच्याकडून हक्कमागण्या प्राप्त करून, त्या एकांतिक रूपात, त्यांचे पदताळगो कफून आणि अशा हक्कांचा वापर करण्यासाठी विहित केलेल्या रीतीने शिफारस केलेल्या प्रत्येक दाखाचे क्षेत्र रेखांकित करणारा नकाशा तयार करणारे, ग्रामसभा एक प्राधिकरण असेल आणि त्यानंतर ग्रामसभा, तशा आशाच्या उराव संमत करोल आणि त्यानंतर त्याची एक प्रत उपविभागस्तरीय समितीकडे पाठवोल.

प्राधिकरणे आणि त्यांची कार्यपद्धती

(२) ग्रामसंभेद्या निर्णयामुळे व्यवस्थित झालेल्या कोणत्याही व्यक्तींस, पोटकलम (३) अन्वये घटित करण्यात आलेल्या उपविभागस्तरीय समितीकडे विनंतीअंज दाखल करता येईल आणि उपविभागस्तरीय समिती अशा विनंती अंजोवर विचार करून तो निकालात काढोल :

परंतु असे को, असा प्रत्येक विनंतीअंज, ग्रामसभेने उराव संमत केल्याच्या दिनांकापासून साड दिवसांच्या आत दाखल करण्यात येईल :

परंतु आणखी असे को, व्यवस्थित झालेल्या व्यक्तीला, आपली चाज मांडण्याची वाजवी संघो दिल्याखेरोज, असा कोणत्याही विनंतीअंज अशा व्यक्तीच्या विरुद्ध निकालात काढला जाणार नाही.

(३) राज्य शासन, ग्रामसभेने संमत केलेला उराव तापासण्यासाठी उपविभागस्तरीय समिती घाटत करोल आणि वन हक्कांचे अभिलेख तयार करून तो, अंतिम निर्णयासाठी उपविभागस्तरीय अधिकाऱ्यामार्फत जिल्हास्तरीय समितीकडे गाठवोल.

(४) उपविभागस्तरीय समितीच्या निर्णयामुळे व्यवस्थित झालेल्या कोणत्याही व्यक्तींस, उपविभागस्तरीय समितीच्या निर्णयाच्या दिनांकापासून साड दिवसांच्या आत, जिल्हास्तरीय समितीकडे विनंतीअंज दाखल करता येईल आणि जिल्हास्तरीय समिती, अशा विनंतीअंजावर विचार करून तो निकालात काढोल :

परंतु असे को, उप विभागस्तरीय समितीकडे दाखल करायात आल्याखेरोज आणि तिने त्यावर विचार केला असाल्याखेरोज, ग्रामसभेच्या उरावाविरुद्ध कोणत्याही विनंतीअंज, थेट जिल्हास्तरीय समितीपुढे दाखल करण्यात येणार नाही.

(५) राज्य शासन, उपविभागस्तरीय समितीने तयार केलेल्या वन हक्कांच्या अभिलेखावर विचार करण्यासाठी व त्यास अंतिम मान्यता देण्यासाठी जिल्हास्तरीय समिती घाटत करोल.

(६) वनहक्कारिया अभिलेखावरोल जिल्हास्तरीय समितीचा निर्णय, अंतिम व बंधनकारक असेल.

(७) राज्य शासन, वन हक्कांना मान्यता देण्याच्या व ते निहित करण्याच्या प्रक्रियेच सनियंत्रण करण्याकरिता आणि सध्यवाती अभिकरणाकडून माणगो करण्यात येतोल अशी विवरणे व असे अहवाल, त्याला सादर करण्याकरिता, एक राज्यस्तरीय सनियंत्रण समिती घाटत करोल.

(८) उप विभागस्तरीय समिती, जिल्हास्तरीय समिती व राज्यस्तरीय सनियंत्रण समिती, विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे, राज्य शासनाच्या महसूल, वन व जनजाती कांव विभागांतोल अधिकारी आणि संबंधित पंचायत राज संस्था यांनी नेमलेले समूचित स्तरवरील पंचायत राज संस्थांचे तीन मादद्य, त्यांपैकी दोन मादद्य हे अनुसूचित जनजातींतोल असतील व त्यांतोल किमान एक सदस्य माहिला असेल, याची मिळून बनलेली असेल.

(९) उप विभागस्तरीय समिती, जिल्हास्तरीय समिती व गज्यस्तरीय सनियंत्रण समिती यांची रचना व कामे आणि त्यांची कामे पार पाडलाना त्यांनी अनुसाराव्याची कार्यपद्धती, ही विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे असेल.

प्रकरण पाच

अपराध व शास्त्री

या ७. कोणतेही प्राधिकरण किंवा समिती किंवा अशा प्राधिकरणाचा किंवा समितीचा अधिकारी किंवा सदस्य, वन अधिनियमांनवये हक्कांच्या मान्यतेशी संवाधित असणाऱ्या या अधिनियमाच्या किंवा त्या अन्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही निवासाच्या प्राधिकरणांचे व ते प्राधिकरण, किंवा तो समिती किंवा ते अधिकारी किंवा सदस्य या अधिनियमांचाली अपराधावहल दोषी असल्याच मानण्यात येतोल आणि त्याच्याविरुद्ध कारबाई कलो जाग्यास आणि एक हजार रुपयांपव्यत किंवा अधिकारी यांनी केलेले असू शक्यल इतक्या दण्डदाढ्याच्या शिक्षणे ते पाव उरतोल.

अपाराध,

परंतु असे को, या कलमात निर्देशालेल्या प्राधिकरणाच्या किंवा समितीच्या कोणत्याहो सदस्याने किंवा विभाग प्रमुखाने किंवा कोणत्याहो व्यक्तीने, अपराध तिच्या किंवा त्वांच्या नकळत घडला होता किंवा असा अपराध घडून नवे म्हणून त्याने/तिने योग्य तो सर्व दक्षता घेतली होतो असे सिद्ध केले तर, तो सदस्य किंवा विभागप्रमुख किंवा ती व्यक्ती, शा पोटकलमात अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याहो गोष्टीमुळे, कोणत्याहो शिक्षण पात्र ठरणार नाही.

६. ग्रामसंघाच्या उरावाशी संबंधित असणाऱ्या विवादाच्या प्रकरणात, कोणत्याहो वनवासी अनुसूचित जनजातीने अपराधांची किंवा ग्रामसंघने उरावाद्वारे, कोणत्याहो उच्चतर प्राधिकरणाच्या विरोधात, राज्यस्तरोद संनिवेश समितीला साठ दिवसापेक्षा दाखल, कम्तो नसेल इतक्या कालावधीची नोंदांस विल्पाशिवाय आणि राज्यस्तरीय संनिवेश समितीने, अशा प्राधिकरणाच्या विरोधात कांपवाही केल्याशिवाय, कोणताही त्यायात्य, कलम ७ खालील कोणत्याहो आपराधाची दाखल घेणार नाही.

प्रकरण सहा

संकोर्ण

७. प्रकरण चारमध्ये निर्देशालेल्या प्राधिकरणांचा प्रत्येक सदस्य आणि या अधिनियमाद्वारे किंवा त्याअन्वये प्राधिकरण १५० चा प्रदान केलेल्या कोणत्याहो अधिकाराचा वापर करणारा अन्य प्रत्येक अधिकारी हा, भारतीय दंड सांहेतिक्य कलम २१ च्या इत्यादीचं सदस्य ४५. अध्यांतर्गत लोकसेवक असल्याचे मानण्यात येईल. लोकसेवक असणे,

८०. (१) या अधिनियमाद्वारे किंवा त्याअन्वये सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे अधिप्रेत असलेल्या सद्भावपूर्वक कोणत्याहो गोष्टीव्हाल, केंद्र सरकारच्या, किंवा राज्य शासनाच्या कोणत्याहो अधिकाऱ्याविरुद्ध किंवा अन्य कर्मचाऱ्याविरुद्ध केलेल्या कारवाईस संरक्षण.

(२) या अधिनियमाअन्वये सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे अधिप्रेत असलेल्या कोणत्याहो गोष्टीमुळे झालेल्या किंवा होण्याचा संभव असलेल्या कोणत्याहो नुकसानीव्हाल, केंद्र सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या किंवा त्वांच्या अधिकाऱ्याच्या किंवा अन्य कर्मचाऱ्याविरुद्ध कोणताही दावा किंवा अन्य कायदेशीर कायदेवाही दाखल करण्यात येणार नाही.

(३) या अधिनियमाअन्वये सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे अधिप्रेत असलेल्या कोणत्याहो गोष्टीमुळे, प्रकरण चारमध्ये निर्देशालेल्या कोणत्याहो प्राधिकरणाविरुद्ध तसेच त्याची अध्यक्षपदोय व्यक्ती, त्याचे सदस्य, सदस्य-सचिव, अधिकारी व अन्य कर्मचारी यांच्याविरुद्ध कोणताही दावा किंवा अन्य कायदेशीर कायदेवाही दाखल करण्यात येणार नाही.

११. जनजाती कांवाशी संबंधित काम करणारे केंद्र सरकारचे मंत्रालय किंवा याचाबूतीत केंद्र सरकारने प्राधिकृत मध्यवर्ती केलेला अन्य कोणताही अधिकारी किंवा प्राधिकरण हे, या अधिनियमाच्या तरतुदीची अंमलवजावणी करण्याकरिता अधिकरण, मध्यवर्ती अभिकरण असेल.

१२. प्रकरण चारमध्ये निर्देशालेले प्रत्येक प्राधिकरण, या अधिनियमाद्वारे किंवा त्याअन्वये आपली कंतव्ये पार निर्देश देण्याचा पाडीत असताना व अपल्या अधिकारांचा वापर करीत असताना, केंद्र सरकार, वळांवळी लेव्ही स्वरूपात देईल अशा केंद्र सरकारचा अधिकार, संवर्साधारण किंवा विशेष निर्देशाना अधीन असेल.

१३. (१) या अधिनियमात आणि पंचायतीसंबंधीचे उपवंश (अनुसूचित सेंजावर विस्तारित करणे) अधिनियम, १०९८ हा अधिनियम अन्य पाच्या तरतुदीमध्ये अन्यथा तरतुद केली असेल त्याच्यातिरिक्त, या अधिनियमातील तरतुदी, त्या त्या वेळी अंमलात कोणत्याही असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना न्यूनता न आणता त्यात भर टाकणाऱ्या असलील. कायद्याला न्यूनता आणणार नाही.

१४. (१) केंद्र सरकारला, अधिसूचनेद्वारे आणि पूर्वप्रसिद्धीच्या शासीस अधीन राहन, या अधिनियमाच्या तरतुदी नियम करण्याचा अंमलात आणण्यासाठी नियम करता येईल.

(२) विशेषत: आणि पूर्वगामी अधिकारांच्या संवर्साधारणतेस बाबत न आणता, अशा नियमामध्ये, पुढीलपेक्षा सर्व किंवा त्यापेक्षा कोणत्याहो बाबीसाठी तरतुद करता येईल:

(क) कलम ६ मध्ये विर्निर्दिष्ट केलेल्या कायदेवाहीच्या अंमलवजावणीचा प्रतिक्रियात्मक तपशील;

(ख) हेच भागाचा प्राप्त करणे, त्या एकत्रित करणे व त्यांची प्रदत्तालापांची करणे आणि कलम ६ च्या पोटकलम (१) अन्वये असलेल्या वन हक्कांचा वापर करण्याकरिता शिफारस केलेल्या प्रत्येक हक्क मागणीचे हंत्र रेखांकित करणारा नकाशा तथार करणे वाढवलाचे कायदेवाही आणि त्या कलमाच्या पोटकलम (२) अन्वये उप विधांगीय समितीकडे विनंती असे दाखल करण्याची रोत;

(ग) कलम ६ च्या पोटकलम (८) अन्वये उप विभागस्तरीय समिती, जिल्हास्तरीय समिती आणि राज्यस्तरीय संनियंत्रण समिती यांचे सदस्य म्हणून नियुक्त करावयाच्या, राज्य शासनाच्या महसूल, वन व जनजाती क्रमवृत्ती विभागाच्या अधिकाऱ्यांचा स्तर;

(घ) कलम ६ च्या पोटकलम (९) अन्वये उप विभागस्तरीय समिती, जिल्हास्तरीय समिती आणि राज्यस्तरीय संनियंत्रण समिती यांची रचना व कामे आणि त्याची कामे पार पाडताना त्यांनी अनुसरावयाची कायेपद्धती;

(इ) विहित करणे आवश्यक असेल किंवा विहित करता येईल अशी अन्य कोणतोही घाव;

(३) या अधिनियमा अन्वये केंद्र सरकारने केलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर, शास्य होईल नितक्षया लक्खकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर एका सत्राने अथवा क्रमवर्ती दोन किंवा अधिक सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तो स दिवसांच्या कालावधीकरिता, ते सत्रासोन असताना ठेवण्यात येईल, आणि जर उपरोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्राच्या लागोपाठचे सत्र समाप्त होण्यापूर्वी त्या नियमात कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले असेल अथवा तो नियम करण्यात येऊ नये याचाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर तो नियम, अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल किंवा, वयास्थीत, तो मूळीच अंमलात येणार नाही; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा विलोपनामुळे, त्या नियमाअन्वये यापूर्वी करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधियाहूलेला बाध येणार नाही.

डॉ. जी. नारायण राज,

सचिव,

भारत सरकार.